

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

На передодні.

Оповідання.

*Пам'яти Великого
і Незабутніх.*

В стародворянській сім'ї покійного маршалка Михайла Білозерського творилось щось неладне. Поламано дворянські традиції, занедбано звичаї старосвітські—і без жадної в тому потреби. А так, по розуму, мовляв, жіночому. Бо немає голови в родині Білозерських.

Не було ніякої причини поспішати ся з шлюбом молоден'кою дочки пана Михайла, Олександри. Тільки-тільки-що набіралось їй тих шіснадцять років. А вже вона і шлюб бере, уже й весілля її грають. І видається не за людину статечну, дитину роду хорошого, а за козака, хоч і освіченого, а все-таки—козака.

Десь там під Глуховом, у злиденному Вороніжі, знайшовся такий козак, Куліш та ще й на ім'я — Панько. Було у його батька всього маєтності—хата рублена на дві половині, з чотирма кімнатами та городу з десятину у Вороніжі, та ще хуторець ледашенький під Вороніжем. Тільки й усього.

Вчився він сам буцім у гімназії, університету не скінчив і десь учителював.

Хвалились Білозерські сусідям, що Куліш той Панько людина розумна і готоветься професором бути, що його на казъонний кошт за кордон навіть посилають, але тому ніхто не вірив. Мало чого кажуть люди, коли чують, що справа їхня не так то ладна, коли сором добрим людям у вічі глянути.

Так казали по сусідству хутора Мотронівки, що стояв собі недалеко города Борозни—малий і бідний.

А вже що найбільш усього всім уподобалось, так се те, що запрохав Панько і старшого боярина собі не аби якого. Пана на всю Губу! Забіл, Говорецьких, Котляревських поминув, а знайшов собі таки до вподоби. Усі дивувались: відкіля Білозерським честь

така. Знали, що товарищував Куліш з братом молодої, Василем, гостював у їх влітку. Не гріх же бідному товаришу на час який притулок дати. От і не догляділа дочки стара пані. Закохала ся Сашуня Білозерська в того Панька... Але щоб такого боярина ще собі десь добути, то вже сього ніхто не сподівав ся.

Якийсь мужик з дворових Енгельгардта чи що. Служив козачком, потім по малярах тиняв ся, вивіски вчив ся малювати. Хтось якось його там у Петербурзі на волю викупив. Так він вірші тепер малоросійські пише. „Кобзаря“ там якогось видав... По панах їздить, піячить з ними та ті вірші вичитує. До компанії Закревського пристав, у „мочеморди“. Гарний старший боярин!.. А вже що ім'я і призвіще, то й Панькови не видасть—Тарас та ще й Шевченко... Знай наших. Як-раз з Кулішем вороніжським два чботи пара!..

Закликали Білозерські на весіллє всіх своїх родичів й знайомих. Та хто приїхав, а хто й дома зостав ся. Не хотів себе понижати й дивити ся зайвий раз, як дворянство підупадає... Приїхали ті, кому жалко було старої Білозерської. Зазнала вона кращого життя й лучших часів,—жалко було тепер ображати стару.

А проте в день вінчання все було, як закон велить, і ввечері будинок Білозерських світив ся з усіх вікон огнями і був повний гостей.

Дивив ся старий панський сад, кріпацькими руками саджений, як горять огнями вікна старого будинку, як у їх перебігають тіні... все парами... все парами... Прислухав ся, як гремить музика, тупотять об підлогу десятки ніг, як чути гомін і сміх... Чув, як грюкають двері в пекарні... дзвенять і бряжчать балабончиками коні коло стайні... регочуть ся й верещать під вікнами на снігу дівчата й парубоцтво хуторське.

Бігають по старих деревах світляні одлиски з вікон, лягають на сніг. А в небі тримтять і моргають, і грають зорі.

Холодно, аж дух займає. Скоро вже й весна буде, а мороз либо на останку бере свое.

Дві чорні постаті oddілились од будинку. Ідуть по алей сад. Кидають од себе довгасті в ламані тіні.

— Ну, й душно ж!.. Як у літку!.. Ху ти!.. Я ввесь мокрий!..

— Загортай ся, Тарасе, а то застудиш ся...

Стояли і дихали... Ще неостиглі, насичені теплом душних горниць. Стомлені дешевенькою музикою, безладною метелицею танків.

— Коли б ти знав, друже, який я щасливий!..
 — Ще б не був щасливий! Хіба по очах не видно?..
 — Те само собою. А ще більше щасливий, що ти, Тарасочку, у мене за боярина. Знай наших!.. Усім дворянам тутешнім хрін у кашу... Хай знають, що не тільки дворяне люде.

— А й ми таки теж на людей вибились?

— Ще й як!..

Дивились на сад, на зорі, на освітлений будинок і вдихали свіже колюче повітре. Пішли... Рипів під ногами невтоптаній сніг і блищав проти зорі діямантами. Грала музика в будинку, і в душах іхніх теж дзвеніли й гойдались якісь потаємні мельодії.

— Дай руку, друже... Щоб нам не трапилось в житю,—во імя сеї ночі, во імя сих зор—будемо, Тарасе, друзями!.. Віддамо всі свої сили великій святій повинності, покладемо душі наші на престол Матері Україні!..

— Добре. Дай Боже...

Взялись за руки і дивились один одному в вічі,—обидва молоді, обидва повні сили й завзяття. І їм здавалось, що зорі дивляться на їх і благословляють їх братанне. Принаймні так здавалось Кулішеві.

І ще не випускаючи руки Кулішевої з своєї, дивлячись через його плече в кришталеву прозорінь ночі, мов під подихом нової, ще темної, але такої близької й жаданої юнацької душі думки про цвіт життя, його красу, — про те, що вже має Куліш і що тільки ввижаеться ще йому самому у мріях, почуваеться в солодкому трепеті серця при зустрічі з вродливими жінками,—заспівав Тарас:

А відтіль гора,

А відсіль друга,

Проміж тими крутими горами

Сходила зоря.—

Заспівав тужно й задумливо, зовсім невідповідно недавньому настрою. І сад мов нашорошив ся і пильнійше приглянулись до землі зорі: хто там співає про те, чого ніколи не буде?..

Куліша немов обгорнуло холодом. Він здрігнув ся:

— Не співай, друже, на морозі, застудиш ся. Ходімо в хату. Там уже мабуть хопились нас.

Пішли чорні і виразні на білому сніжаному полі.

Ой тож не зоря,

Дівчина моя..

Ухопила відеречка—

По воду пішла...—

співав, затихаючи, сумуючий голос і загубив ся коло будинку в гомоні і звуках музики, в шумі і метушні весілля.

Старий сад стояв, дивив ся і слухав. І стиха щептались старі лили в далекій алеї про те, що неминуче повинно бути і що заїльлось у темних просторах невідомого.

В чималій салі було ясно й душно. Гойдаючи хвостами огнів, рясно горіли в канделябрах свічі і опливали від спеки і вітру, що здіймали танцюристі пари. Коло стін і по кутках сиділи поважні пани й пані з згорнутими на грудях і черевах руками й застиглими солодкими усмішками на обличях і розмовляли, дивлячись на молодь. А молодь, звичайно, танцювала з захопленнем, скільки хисту вистачало.

Молода, висока і стрімка, з лебединою шиєю і дугастими високими бровами над карими очима, танцювала мало. Мов зачарована, вона не зводила очей з свого молодого і тільки часом переводила їх на старшого боярина.

Молодий, злегка горбоносий, з довгастим обличем і блискучими очима, був гарний і шляхетний. Тримав ся поважно, трохи навіть замкнуто. Як і слід людині, которую призначено зайняти професорську катедру.

А старший боярин був зовсім іншої вдачі. Був русавий, з сірими променистими очима, котрі, коли він хотів того й дивився пильно й уважно, непомітно робились темними мов безодня. З усмішкою в тих очах і під звислими цупкими вусами, він був, здавалось, увесь на виду.

Було в його натурі щось таке, що нагадувало гравасту постать лева й лагідну, добродушно-лукаву душу великої, здорової, веселої дитини. Хто дивився на його, як він вільно і просто знайомився з людьми, розмовляв, жартував і переходив з одного гурту до другого, скрізь приковуючи увагу до себе або викликаючи загальний сміх своїми жартами, у того зразу зароджувалась приязнь до його. І тут, у Білозерських, він скоро причарував до себе всіх, хто, не знавши його, уже по одних тільки непевних і зосливих говірках, ворогував проти його.

Він, сам не помічаючи того, брав у полон по одному й цілими купами своїх недавніх ворогів і недоброхочів. І тим було соромно, що, не знаючи, вони вже осудили його. Тепер бачили, що неда-

ремно слава Шевченка греміла по Вкраїні і недаремно йому були раді в кращих і славетнійших родинах дворянських.

Поводив ся він так, що не можна було нічого закинути йому і що нагадувало б про його походження, і тільки здоровий народний гумор свідчив, що ся людина прийшла з низин, од плодючого чорнозему.

І недорогий сюртучок, що був на йому, і червоний шарфік, яким була повязана його шия, не тільки не здавались невідповідними господі і тому, що відбувалось в ній, а навіть надавали їй якогось особливого тону.

Танцювали котільон. Хто не танцював, заходили в їdalню, до буфету. Розмовляли купами й попарно, узявши бесідника за гудзик сюртука, або держучи під лікоть. І було весело і гарно.

І враз з гостинної почув ся спів.

Гості посунули туди.

Співав Шевченко.

Держучись лівою рукою за спинку крісла, едвабним, трохи глуховатим баритоном, що на верхах переходив в ясний і дужий тенор, сміливо і вільно взявши зразу відповідний темп і настрій, почав він:

В чистім полі криниче-е-енька

На чоти-ири зво-о-оди...

і надавши голосови щирої інтімності, тихо й покірно додав:

Любив козак дівчино-о-оньку

Не чотири го-о-оди.

Знов підвів ся, сміливий і сильний:

Любили ся, кохали ся,

Та й не побрали ся,

і з гіркою іронією і сарказмом проказав, гнівно блиснувши очима

Тільки наші воріженьки

Та й настішали ся!..

З безнадійною тugoю, мов з далекого далека, росповідав далі покірний зломаний голос:

Руту сію, руту сажу,

Руту поливаю:

Ой я тебе, козаченьку,

Що-дня споминаю.

Здавалось, що вже кінець, що немає у дівочій душі нічого сказати своєму зрадливому коханому, щоб вимовити те, що тайтъ:

ся в розбитому дівочому серці, але есть воно—те слово... Слухайте, слухайте!.. Ось де виявляєть ся глибина душі людської, ось що каже українська женщина своїому единому незабутньому милому:

Будь щасливий із тією,
Котору кохаеш!
А над мене вірнішої
До віку не знайдеш...

Всі мовчать, і мовчить співець, і глибокі-глибокі очі його уставились кудись в невідоме... Мов дивлять ся в душу тієї дівчини... Мов ждуть од неї тільки слова, единого слова, щоб узяти її на руки і понести край світу, як своє щастє, як святиню. І ласкова усмішка благання і замилування застигла над русяними вусами.

Але тільки мить...

— Чудово, Тараке! — зхвильованим голосом скрикнув молодий і заляскав у долоні.

— Браво, чудесно!..

— Ще раз!..

Музика не грала і гості товпились до гостинної.

— Браво!.. Браво!.. Браво!..

Шевченко труснув головою і засміяв ся — весело й безтурботно, як дитина,—скинувши разом з душі своєї смуток:

— Ні, коли співати, то співатиму тільки з молодою! Олександро Михайлівно, заспіваемо?..

Молода зашарілась, як червона троянда, і притулилась до молодого.

— Я не вмію... Я не можу!..

— Співай, співай, Сашуню! — гукали родичі.—Просимо!..

— Я не знаю пісень...

— Не вірю, знаете. Пантелеїмон Олександрович казав...—говорив Шевченко і виступив проти неї, ставний і гарний, справжній поет і художник.

Вільним рухом руки він поправив вуси і мов сипнув на слухачів сріблом і зірками:

Ой зайди, зі-і-і-йди,
Ти, зіронько та вечі-ірняя!
Ой вийди, ви-и-и-йди-и-и-и,
Дівчиночка моя вірная!..

Повторив останні слова і жде, і кличе очима. І в одповідь йому, немов скоряючись його силі й волі, боязно й задихаючись од прудкого ходу серця, озивається ся молода:

Рада б зірка зійти,—
 Чорна хмара тай наступає:
 Рада б дівка вийти,
 Так матуся ж не пускає!..

І весело і ясно, з вірою в свое щастя й удачу, він одповідає:
 Ой, зірочка зійшла--
 Усе поле та й освітила:
 А дівчина вийшла—
 Козаченька тай звеселила.

І вже дівчина, почувши свою владу над серцем милого і ставши дужою й кукобливою, люблячим серцем піклується над його долею бурлацькою:

Ой ти, козаче,
 Ти, хрещатий та барвіночку!
 Хто ж тобі постеле
 У дорозі та постілоньку?..

Молода взяла силу і сяють її очі, і гордо держить вона вродливу голову, а в її волоссю, і на шиї, і на грудях тримтять і грають слізози дорогих діямантів, спадщини прабаби.

Ловить поет несвідомо ті близики й слози, стежить за їх грою і думає: „Орел Куліш до пари вибрав собі орлицю!..“ І гордий сам своєю красою і силою, долею своєю бурлацькою, одповідає:

Ой стелеться мені
 Широкий лист да бурковина,
 А під голови
 Голубая та жупанина!.

І знов вигуки зачаровання, і знов плески в долоні і прохання нових і нових співів.

І Шевченко співав... співав...

— Серце мое, голубе мій!.. Я все, все віддам йому!.. Нехай іде, нехай їде за кордон... в Італію... куди хоче...

— Тихше, Сашуню... Не зараз... Слухай...

Рука стискає руку. А уста шепочуту:

— Хочеш, я зараз, при всіх здійму з себе всі каміння і все золото і ти віддаси йому. Нехай іде за кордон... далі від тих мочеморд, од пяниць!.. Нехай іде з нами!..

— Тихше.. тихше, золото мое!.. Я скажу... Він вже знає... У Київі казав... Ми не дамо загинути такому великому талантові. Спасибі тобі... Але слухай...

Ой Морозе да Морозенку,
 Ой ти славний козаче.
 Ой за тобою, да Морозенку,
 Уся Україна плаче...

Напливають відкілясь слізози, підступають до молодих очей
 не видно співця за ними:

Не так тая та й Україна,
 А як теє горде військо...
 Ой заплакала да Морозиха,
 Ідучи вранці на місто...

— Сашуню, ти плачеш?..
 — Мовчи... нічого...

„Не плач, не плач, да Морозихо,
 Об сиру землю не бий ся;
 Ой ходи з нами, з нами, козаками,
 Да меду вина напий ся!“

Не прийме душа меду в ясній козачій кумпанії. Беть ся серце
 матері трівожно і смертельним болем стискається ся...

„Чомусь мені, да миле браття,
 Да і мед вино не п'єть ся:
 Ох і десь же мій син Морозенко
 Да із Турчином беть ся!..“

— А молода плаче?—весело схиляється Шевченко до пані Кулішевої.— Та ще-ж рано плакати!

— Ах, Тарасе Григоровичу, скільки вам дано, скільки...—й замовкла, утираючи слізози і крізь їх осміхаючись вродливими очима.

— Їдемо, брате, за кордон! — держучи за руку Шевченка вище ліктя, каже Куліш.—Тут тобі тісно. А тобі світу, світу треба. Гроші єсть... Ми поїдемо зараз у Варшаву, там підождемо тебе й гайдя в Европу!..

— Добре. Тільки рукописи по Чернігівщині та Полтавщині по-збиряю. А то мої збори не великі, бурлацькі: кожух та шапка та й усе!..

Догоряють свічі... Стихає гомін, сміх...
 Просять гостей до столу... вечерять...

Одгриміла музика, одзвонили й одбряжчали балабончики, розіхались гості. Погасли огні в господі Білозерських. Уже кінець

ночі. Тихо на хуторі. Блещить проти зорі утоптаний сніг і бреше на вітер десь за хутором собака.

Чорна постать з піднятим коміром кожуха, в високій смушевій шапці, блукає по білому снігу старого саду, по мертвих алеях.

Не хочеться спати поетови, і він вийшов у сад. Після бучного весілля, гаміру і колотнечі гарно побуди самому... на морозі... в саду... між сонними деревами, під тихими зорями.

„Щасливий Панько: досяг, чого хотів, і досягне далі, чого захоче. А він сам?.. І він досягне. Поїде по Україні, позбирає рукописи, а тоді—за кордон. Посада в Київі при університеті підожде, не втече... Гроші на подорож дає Куліш. Де він їх добуде?.. А хіба не однаково де?!. Не вкрав же. Хтось дав. Спасибі, спасенна душа!..“

Ах, як гарно поїхати в чужі, незнані краї! Побачити стільки нового, стільки прекрасного, величнього...

І несуть, несуть думки поета в прекрасну далечінь.

Варшава... Старе гніздо панства польського... Він, потомок гайдамацький, ходите там. Все побачить, все пригадає й передумає...

Берлін... Париж... і Італія!

Якого тільки там дива не побачить він. Фльоренція, де родився жив Данте... Неаполь... Венеція...

Ввижалось, як цоблискує чорна вода в каналах і одбиваються в їй мармурові білі дворці... І площа Марка... і кампанілля...

А потім Рим... Рим!..

З його художніми скарбами...

З його історичними спогадами...

З його великими тінями...

Кирилівка і—Рим!.. А що-ж, і в Кирилівці люде живуть.

І крилата думка поетова упала мов підбита пташка. Туманом взялась, марою обернулася і поповзла, посунулася по Україні. Згадав кріпаків братів і сестру Ярину, що замужем за маляром пяницею бідує... і важко зітхнув.

Перевернув би серцем увесь світ, та неможна! Треба якось жити, треба брати у житя те, що дає воно.

І знов думки поета полетіли до Риму... в Капітолій... в Колізей...

Яке щастє жити і бути вільним, і творити... творити...

Те, що він написав і намалював, тільки початок, тільки за-спів. В душі тіснить ся цілий світ образів... рідних, дорогих, під

серцем виношених. Він дасть їм житє... Він дасть їм обличє... скоро, скоро... там в Італії... А може й тут. А може й завтра...

З півночі насували хмари і подував вітер. Гасли у тих хмарах по одній холодно-бліскучі зорі і трівожно починали гомоніти над головою поета старі липи в далекій алеї... про щось близьке, про щось неминуче...

Надходив новий день.

Те, що було, — зосталось в минулому. Нові дні несли свої несподівані новини. Наступила разом після морозів весна. Поманila щастем, волею, сонцем. Куліш з молодою дружиною поїхав у Варшаву. Але тільки доїхав до Варшави, там його арештовано. А Шевченко добився з Чернигівщини до Дніпра, ступив на паром, щоб переправитись до Києва, і теж опинився в неволі.

А потім Петербург... Петропавловка... Чортопхайка... степ і піски... Оренбург... шинель салдацька і фатальні:

— Равненіє на право!.. Ша-гом... арш!!!

Прощай, Італіє!..

Прощай, вічний прекрасний Рим!..

Прощайте весна і воля й сонце!.. І молодість, і буйний розцвіт таланту, і все, все, що снилось і марилось.

Все роздмухає і розвіє безслідно по пісках пустині палючий вітер...

Все, все... Без сліду, без памяті...